

Verbunkos-problémák Mozarttól Kodályig

Mi a verbunkos? Ezt a kérdést, ilyen vagy olyan formában, legalább kétszáz éve felteszi már a kutatás. Az első, romantikus válaszok a honfoglaló magyarság zenei önkifejezéseként definiálták. Ezekből az álomszerű képzetekből sokatmondó gyűjteményt állított össze és font logikai láncba Szabolcsi Bence, a modern magyar zenetudomány egyik megalapozó mestere, *A XIX. század magyar romantikus zenéje* című könyvében. Tudományos-összefoglaló szándékkal két XIX. századi tudósunk: Mátray Gábor és Bartalus István közeledett a verbunkoshoz gazdag anyagközléssel és nem kevesebb délibábos meglátással. Az igazi, objektív szigorúságú tanulmányok és gyűjtemények a Bartók és Kodály nyomában járó kutatók munkái, Szabolcsi mellett Major Ervin, Bartha Dénes, Papp Géza és Domokos Pál Péter tettek le fontos munkákat a tudomány asztalára. Csermák, Rózsavölgyi, Kauer partitúráinak, a bécsi klasszikus kismesterek magyaros zongoramuzsikájának közreadásával e sorok írója is hozzájárult a verbunkos közelebbi megismeréséhez. Az anyagot tehát egyre jobban ismerjük anélkül, hogy a verbunkos teljes és pontos definíciójára vállalkozhatnánk. Any nyit kétségtelenül elmondhatunk róla, hogy a neve a zenés katonatorborzásnak, a verbuválásnak az emlékét őrzi; hogy első zenei feljegyzéseivel a XVIII. század második felében találkozunk; hogy erre a friss zenei hangra már a bécsi klasszicizmus nagy mesterei – Mozart, Haydn, Beethoven – is felfigyeltek már; hogy verbunkos táncdarabok az 1780-as évektől nyomtatásban is megjelentek főként a bécsi zeneműpiacon, kismesterek feldolgozásában; hogy zenei gyökerei a magyar és a szomszéd népek népzenei talajáig hatoltak; hogy 1800 után fokozatosan kikoptak idegen hatásai, és egy híres nemzedék kezén – Bihari, Lavotta, Csermák, Rózsavölgyi művészetével – a nemzet reprezentatív zenei stílusává fejlődött, megtermékenyítve a több százados késéssel születő magyar operát és szimfonikus muzsikát. Tudjuk, hogy belőle nemzeti alapdallamok keletkeztek: Egressy *Szózata*, Erkel *Himnusza*, Berlioz *Rákóczi-indulója*, melyek már a maguk korában emblematikussá váltak, s még a XX. században is fel tudták erősíteni

BÓNIS FERENC (1932) zenetörténész, egyetemi tanár.

a XIX. század történelmi üzeneteit Bartók *Kossuthjái*g, Kodály *Páva-változatai*g, Lajtha *VII. szimfóniái*g.

Ennek a többirányú formai és tartalmi fejlődésnek néhány állomását mutatom itt be: jellegzetes témák felbukkanását, kölcsönhatását és jelentésváltozását.

Az ismertté vált első verbunkos-komponisták egyike nem kisebb mester, mint Mozart. Tizenhat évesen, 1772-ben vázolta fel *Le gelosie del Seraglio* című balettjét, mely a Mozart-kutatás két úttörője, Abert és Müller von Asow szerint „osztrák, cseh és magyar népzenet szívott magába”. Abert egykori tanítványa, Szabolcsi Bence messzebbre jutott, amikor rávillogott, hogy Mozart zenéjének egzotikus – magyaros, törökös – hajtásai közös gyökérezeten nőttek fel. Az 1775-ben komponált *A-dúr hegedűverseny* magyar epizódja azt tanúsítja, hogy Mozart az elsők egyikeként figyelt fel kora új magyar tánczenéjére, a verbunkosra.

Mozart és a verbunkos kapcsolatának legérdekesebb példája a *C-dúr fuvola-hárfa*verseny finale-témája: négy soros dallam 1-5-4 sorzárókkal, bokázó sorvégekkel. Záróformuláját (egy népies dalunk nyomán „icike-picike, de csinos”-nak nevezve) a XIX. század verbunkos- és népies műdalirodalma közhellyé koptatja majd egészen Bartókig, az ő fiatalkori *I. zenekari szvitjé*g.

Mozart-verbunkos azonban, tudomásom szerint, az első mű volt, mely ezzel a kadenciaformulával élt.

The image displays a musical score for the finale of Mozart's C major Flute and Harp Concerto. It is arranged in four systems, each with two staves. The top staff of each system is for the Flute (Fl.) and the bottom staff is for the Harp (Arpa). The music is in 4/4 time. The first system shows the flute playing a melodic line with a trill (tr) in the first measure, while the harp provides a rhythmic accompaniment of eighth notes. The second system continues the melodic and harmonic development. The third system shows the flute playing a more complex melodic line with a trill, and the harp accompaniment. The fourth system concludes the system with a final melodic phrase in the flute and a sustained chord in the harp.

Mozart: *C-dúr fuvola-hárfa*verseny

Mozart 1770 körül figyelt fel arra az új, magyar tánczenei hangra, melynek első írott nyomai csak valamivel később, 1780 után jelentek meg. Ez a „később” azt jelenti, hogy az új hangnak évekkel-évtizedekkel korábban ki kellett már alakulnia és íratlan hagyományként tovább élnie, míg kottát nem ismerő terjesztői útján eljutott Mozarthoz. 1715-től a császári és királyi adminisztráció magyar földön is bevezette a zenés katonatoborzás intézményét. Noha ennek kezdeti zenei kíséretét nem ismerjük feljegyzések híján: kétségtávolul keretet adott az új tánczene terjedésének. A minden új iránt érdeklődő ifjú Mozartot is megérintette a verbunkos írástudatlan terjesztőinek játéka.

A hatás kölcsönös volt. Amint a XVIII. század során kialakult a romok helyén felépülő kúriák és városok zenei élete: létrejöttek a klasszikus zene alkalmi, formái és ösztönző példái. A verbunkos első nagy hazai nemzedéke, Bihari, Lavotta és Csermák, személyesen is érintkezett a klasszikus bécsi zenével és zenei élettel. Közülük az 1774 és 1822 között élt Csermák Antal György volt a legműveltebb. Ő fedezte fel, hogy korának magyar zenei formakészlete és érzelmi kifejezésára túl gyér ahhoz, hogy bonyolultabb drámai folyamatok megszólaltatójává válhasson. Hogy ezt elérhesse, Csermáknak Mozart példájára kellett feltekintenie. Ez irányú, legtávolabbra mutató kísérlete 1809-ben, az utolsó nemesi felkelés évében írt vonósnegyese volt, *Az intézett veszedelem vagy [a] Haza szeretete*. Ezt a „intézett” (azaz fenyegető) veszedelmet Napóleon hadjárata jelentette, mely a mondott évben Magyarországot is elérte; ehhez fűz Csermák program-szvitje zenei kommentárt.

Két stílusréteget különböztetünk meg ebben a címelekkel ellátott kilenc tételű műben: a népies-magyar és a klasszikus-bécsi réteget. A népies (magyar, szlovák és román) hatás a program szerinti táncos vagy indulószerű tételekben mutatkozik, a klasszikus hatás a bonyolultabb lelkiségű tételekben. Ilyen például: az országot fenyegető halálos veszély vagy a családtól való búcsúzás hangulatképe. A veszély hangjának drámai feszültségét Mozart *c-moll zongoraversenyének* kezdőtémája inspirálta.

The image shows two musical staves. The top staff is labeled 'Mozart' and shows the beginning of the C minor Piano Concerto, starting with a piano (p) dynamic. The bottom staff is labeled 'Csermák' and shows the beginning of 'The Intended Danger', also starting with a piano (p) dynamic and ending with a fortissimo (ten.) dynamic. Both staves are in C minor and 2/4 time, and feature a similar melodic line: a half note G4, a quarter note A4, a quarter note B4, a half note C5, and a quarter note B4.

Mozart *c-moll zongoraversenyének* kezdete és Csermák

Másfajta Mozart-hatásra is ráismerünk Csermák vonósnégyesében. A „Bútszás a feleségektől” elégikus-fájdalmas zenéje egy hasonló szituációt kifejező Mozart-darab hangulatát és motivikáját veszi át: a grófné áriáját a *Figaró házassága* című operából.

Rövid példa a kelet-európai inspirációjú Csermák-tételekből: a „Vigasztaló tántz a táborba. Verbunk, Tót és Oláh” című nagyszabású táncjelenet líd dallamot felcsendítő szlovák epizódja:

Csermák: Tót

A verbunkos-irodalomban nagy dallamcsaládot képvisel a *Rákóczi-nóta* és a *Rákóczi-induló*. A nótamotívumok első feljegyzései a XVIII. század második felétől tűnnek fel, míg az indulót, a nóta motívumaiból, Nikolaus Scholl Pesten állomásozó katonakarmester szerkesztette az 1810-es években. A nóta és különösen az induló hihetetlenül népszerűvé vált neves és névtelen, nagy és kis mesterek feldolgozásában nemcsak a maga teljességében, hanem motívumokra bontva, idézetként is. Itt a verbunkosnak egy új aspektusa jelenik meg: a történelmi jelképe. Berlioz indulófeldolgozása 1846-ból megmutatta, hogy milyen „szabadságharcos” energiák rejlenek ebben a darabban. Bizonyos, hogy telibe találta a 48 felé tartó hallgatóságot. Elmondhatjuk, hogy a XIX. század magyar műzenéjében aligha akadtt szimfonikus mű, mely hatásában vetekedhetett volna a *Rákóczi-indulóval*...

A Rákóczi-motivika többször meghihlette Lisztet is. E művek egyike a *Magyar fantázia*. A zongorára és zenekarra írott mű 1852-ben keletkezett, bemutatója 1853-ban Pesten volt Hans von Bülow szólójával, Erkel Ferenc vezényletével. Ez a mű a *XIV. magyar rapszódia* újraírt változata. A fő különbség a rapszódia és a fantázia között az, hogy Liszt „felfejtette” a rapszódia formai varratait, hogy a szabaddá vált formaegységek közé „beilleszse” a *Rákóczi-nóta* elemeit. Igen bátor tett volt, hiszen jól tudta: a császári adminisztráció aligha fogadja megértéssel.

Rövid idézet Liszt *Magyar fantáziájából*: szétnyílnak a *XIV. rapszódia* varratai, és a zongora hangján, szinte rögtönzésszerűen, megjelenik a *Rákóczi-nóta*.

The image displays a musical score for Liszt's 'Magyar Fantasia'. It is divided into five systems. The first three systems are for the Orchestra (Orch.), and the last two are for the Piano (Pf.).

- System 1 (Orch.):** Features a melody in the right hand starting with a *mf* dynamic. The left hand provides a rhythmic accompaniment. A 'Pos.' (Pizzicato) marking is present at the end of the system.
- System 2 (Orch.):** Continues the orchestral texture with various articulations and dynamics.
- System 3 (Orch.):** Shows a more active orchestral part, culminating in a *ffz* (fortissimo forzando) dynamic.
- System 4 (Pf.):** The piano part begins with a *[p]* (piano) dynamic, featuring a melodic line in the right hand and a harmonic accompaniment in the left.
- System 5 (Pf.):** Continues the piano part with a melodic flourish in the right hand.

The tempo and mood are indicated as **Molto adagio quasi Fantasia**.

Liszt: Magyar fantázia

A Rákóczi-tematikával a verbunkos fejlődésének egy új jelenségéhez érkezünk: amikor népszerű dallamok történelmi idézetekké válnak, mondhatni: megdicsőült dallamokká. Elég felvillantani egy-egy motívumukat, hogy a zeneszerző és közönsége között megszülessen a megértés a honfoglalás vagy a honvesztés, a szabadságharc, a diadal vagy a gyász jegyében. Az ilyen alapidallamok közé tartozik a Rákóczi-melódiákon kívül Egressy *Szózata* és Erkel *Himnusza*: két emelkedett hangú, lassú verbunkos darab.

Az 1843-ban írt *Szózat* így tűnik fel Mosonyi Mihály 1862-ből való honfoglaló operájában, az *Álmosban* mint konklúzió, mint végleges megoldás:

Vivo

Tempo I

Ál - dott föld, a - ho - va lépünk Él - ni halni ér - te fog népünk Ál - dott a föld,

a - ho - va lépünk, Él - ni hal - ni ér - te fog né - pünk.

Mosonyi: Álmos vége

A *Szózat* első sorának jellegzetes bővített kvintes változata a magyar opera történetének máig legnépszerűbb áriájában jelenik meg (melynek, különös módon, a zeneszerzője Erkel, szövegírója pedig a *Szózatot* komponáló Egressy):

EGRESSY

Ha - zád - nak ren - dü - let - le - nül

ERKEL

Ha - zám, ha - zám, te min - de - nem!

Erkel: Hazám, hazám és Egressy: Szózat

Johannes Brahms, a romantikus német zeneszerző óriás nem csupán *Magyar táncaival* fejezte ki a magyarság iránti rokonszenvét. A szabadságharc leverése után ő is írt egy nagyszabású *Rákóczi-indulót*, melyet azonban nem lett volna bölcs kiadni, így az csak a XX. század vége felé látott napvilágot. Magyar témák, idézetek, fordulatok Brahms szimfonikus és kamarazeneműveiben is fellelhetők. Kottatárában – ma a bécsi Zenebarátok Társaságának archívumában – meg-

található Egressy Szózatának pesti kiadása is. Ennek inspirációja feltűnik IV. szimfóniája fináléjában. Először a szóló klarinét hívja fel a figyelmet a Szózatra, majd az „Áldjon vagy verjen”-sorra ismerünk. A 15. változat végén pedig rákmenetben (vagyis az Egressy-sor hangjainak fordított sorrendjében) jelenik meg ez a dallamsor, az „Itt élned-halnod kell” zárócitátumával.

Brahms: IV. szimfónia

A Szózatra Kodály is hivatkozik műveiben, két helyen is. Első döbbenetes erejű megjelenésére a *Fölszállott a páva* című zenekari változatokban figyelünk fel. Ez a mű 1939-ben, a II. világháború kitörésének előestéjén született. Múlt, jelen és jövő képeit felidéző „magyar sorsszimfónia”. Hangulati mélypontja: gyászinduló. A közeledő és távolodó gyászmenet képeit felidéző basszus-ostinato fölött megszólal Egressy Szózatának stilizált kezdőmotívuma.

Kodály: Páva, 13. variáció

Kodály másik Szózat-idézete 1955-ben bemutatott monumentális a capella-kórusában, a *Zrínyi-szózat*ában csendül fel. Zrínyi szavai közé a zeneszerző be-

